

УДК 34 (091):348

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.2>

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ У ВІЗАНТІЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Бак В.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0001-1269-4981*

Санжарова Г.Ф.,

*старший викладач кафедри романської філології
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-0557-9192*

Сіренко О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-6567-2321*

Бак В.І., Санжарова Г.Ф., Сіренко О.В. Юриспруденція у Візантії в Середні віки.

Стаття присвячена дослідженню візантійсько-східної лінії спадкоємності з юриспруденційною традицією пізнього римського періоду в Середні віки. Смерть славетного імператора-правника Юстиніана (527–565) та тривала криза імперського державного устрою знаменували кінець органічного розвитку історичного римського права і початок нового етапу розвитку юриспруденції. Відзначено, що після Юстиніанового правничого ренесансу імператори певний час (між початком VII століття та серединою IX століття) більше не брали на себе ініціативу нових кодифікацій чи видання офіційних збірників права і лише запроваджували окремі закони («новели»), відповідно до потреб моменту. Можна стверджувати, що законотворча діяльність цього періоду спрямована на переклад грецькою мовою римських законів з переглядом та модернізацією їхнього змісту. Констатовано, що тенденція до відновлення та оновлення «стародавнього» Юстиніанового права призвела до появи нової та процвітаючої юридичної літератури у Візантії у X та XI століттях. Відзначено, що після нової імперської кодифікації права за доби македонської династії виникла компіляційна література, яка зосереджувалася або на спрощенні матеріалу з імперських законів («Василік»), або на його уточненні за допомогою схолій. Автори вважають, що останній етап візантійської середньовічної історії (кінець XII – кінець XV століть), за часів династій Ангелів, Ласкарів та Палеологів, є періодом кризи та розпаду держави, а отже, і занепаду юриспруденції. Кодифікаційні тенденції зникли, імперське законодавство стало частковим та спеціалізованим, світське право було заповнене церковними нормами, а духовенство почало відігравати центральну роль у розвитку права. Зроблено висновок, що духовна сила та розвинута система римського права продовжували впливати на правову еволюцію Європи, як на Сході, так і на Заході, протягом всього Середньовіччя; весь науковий розвиток права та відродження юриспруденції, безсумнівно, були пов'язані зі знанням та використанням римського права.

Ключові слова: римське право, юриспруденція, світське право, канонічне право, світське судочинство, Візантія, Середні віки.

Bak V.I., Sanzharova G.F., Sirenko O.V. Jurisprudence in Byzantium in the Middle Ages.

The article is devoted to the study of the Byzantine-Eastern line of succession with the jurisprudential tradition of the late Roman period in the Middle Ages. The death of the famous emperor-lawyer Justinian (527–565) and the prolonged crisis of the imperial state system marked the end of the organic development of historical Roman law and the beginning of a new stage in the development of jurisprudence. It is noted that after Justinian's legal renaissance, the emperors for a certain time (between the beginning of the 7th century and the middle of the 9th century) no longer took the initiative of new codifications or the publication of official collections of law and only introduced individual laws ('novellas'), according to the needs of the moment. It can be argued that the legislative activity of this period was aimed at translating Roman laws into Greek, revising and modernizing their content. It has been stated that the tendency to restore and update the 'ancient' Justinian law led to the emergence

of a new and flourishing legal literature in Byzantium in the 10th and 11th centuries. It is noted that after the new imperial codification of law during the Macedonian dynasty, a compilation literature emerged that focused either on simplifying the material from imperial laws ('*Basílicos*') or on clarifying it with the help of scholia. The authors believe that the last stage of Byzantine medieval history (late 12th – late 15th centuries), during the Angeli, Lascari, and Paleolog dynasties, is a period of crisis and collapse of the state, and therefore the decline of jurisprudence. Codification tendencies disappeared, imperial legislation became partial and specialized, secular law was overwhelmed by church norms, and the clergy began to play a central role in the development of law. It is concluded that the spiritual power and developed system of Roman law continued to influence the legal evolution of Europe, both in the East and in the West, throughout the Middle Ages; the entire scientific development of law and the revival of jurisprudence were undoubtedly associated with the knowledge and use of Roman law.

Key words: Roman law, Jurisprudence, Secular Law, Canon Law, Secular Justice, Byzantium, Middle Ages.

Постановка проблеми: Смерть імператора-законодавця Юстиніана у 565 році нашої ери традиційно вважається датою, що знаменує кінець органічного розвитку історичного римського права. Зникнення державної форми політичного панування, яку можна було б чітко визнати римською, перехід до «ромейської» за назвою, а греко-візантійською за сутністю форми існування імперії спричинили вичерпання традиційних джерел правотворчості, зробили проблемним використання багатовікового юридичного досвіду римського народу. Тенденції спрощення правової спадщини, відмови від розуміння надмірних «складнощів» попередньої юриспруденції не є новиною в правознавстві і судовій практиці, а те як їх долали в різні історичні періоди історії Європи мають певне повчальне значення і для сьогодення. Криза *ius Romanorum* як конкретної історичної форми права на початку Середніх віків не призвела на території Візантії ні до зникнення юридичної роботи, ні до припинення наукового вивчення права, ні до переривання римської правової традиції. Весь науковий розвиток права та правозастосування на колишньому імперському Сході – в Візантії, безсумнівно, був пов'язаний зі знанням та використанням римського права. Вплив римського права на правову еволюцію Візантії, а опосередковано на розвиток юриспруденції всієї середньовічної Європи безумовно потребує дослідницької уваги.

Стан опрацювання проблематики: Відносно середньовічних візантійських правових джерел незамінною для сучасних науковців залишається книга грецького дослідника Спіроса Трояноса (останнє доопрацьоване авторське видання 2011 року), яку ми використовуємо в німецькому перекладі 2017 року Дітера Сімона і Сільвії Нейе [1]. Новітні роботи з цієї проблематики можна віднайти в публікаціях Бернарда Штольте в збірниках «Оксфордський довідник з візантійських досліджень» (2008 рік) [2, с. 691–698], «Кембріджський довідник з римського права» (2015 рік) [3, с. 355–373], «Кембріджська інтелектуальна історія Візантії» (2017 рік) [4, с. 141–166], «Оксфордський довідник з європейської правової історії» (2018 рік) [5, с. 229–248]. Давні візантінознавчі традиції Гронінгенського університету в царині середньовічного візантійського права нещодавно підтвердили Рус Мейерінг і Дафна Пенна [6] та бібліографічні штудії Томаса ван Бохова [7].

Метою цієї статті є дослідження візантійсько-східної лінії спадкоємності з юриспруденційною традицією пізнього римського періоду в Середні віки.

Виклад основного матеріалу: Збереження Візантії як державної форми, що продовжує імперську ідею Риму на Сході, передбачає необхідність безперервності світського правового досвіду, закріпленого в компіляції Юстиніана, і разом з ним юридичної практики, певним чином пов'язаної з римською традицією. Юстиніанський «*Corpus Iuris*» залишався чинним законом на територіях візантійського суверенітету. Після Юстиніанового правничого ренесансу імператори більше не брали на себе ініціативу нових кодифікацій чи офіційних збірників і лише законодавчо запроваджували окремі новели, відповідаючи на потреби моменту [1, с. 107–167]. Візантійська середньовічна історія не дала світові великих юристів порівнянних з римськими класиками чи відомими юристами правового відродження західного Середньовіччя (Ірнерій [8, с. 22–23; 9] або Граціан [10, с. 133–137; 11, с. 18–21; 12]). Значною мірою це анонімні постаті, епігони та хранителі високої традиції, з якої вони походять, їхнє завдання – адаптація цієї традиції до практичних потреб навколишнього світу.

Хоча імператор Юстиніан (527–565) суворо заборонив усі коментарі до своїх юридичних праць (конституція «*Deo auctore*» § 12; конституція «*Tanta*» § 21) [1, с. 107–108], він, однак, дозволив дослівні переклади («*kata roda*») оригінальних текстів, або підготовку коротких викладів чи планів складних тем («*indices*»), або збірників паралельних уривків чи описів конкретних назв («*paratitla*»). Тобто можна стверджувати, що візантійська юридична література починається за часів самого Юстиніана, коли компілятори (упорядники) та перекладачі нормативного тексту змушені

були заходити на заборонену територію коментування латинського тексту, термінологія якого була незрозумілою грекомовним користувачам. Так невдовзі після публікації «Інституцій» Юстиніана один із найвидатніших компіляторів, Теофіл, написав «Переказ» («Paraphrasis») цієї праці – практично єдине грецьке свідчення дидактичної літератури періоду Юстиніана. Теофіл також написав покажчик до «Дігест», деякі фрагменти якого збереглися; він не лише переклав латинські тексти Юстиніана грецькою мовою, а й продемонстрував добре знання незібраної доюстиніанської юридичної літератури. Відомі також більш пізні компілятори «Дігест»: Стефан з Бейруту (написав не раніше 556 року покажчик до перших 36 книг «Дігест», який являє вичерпний і детальний коментар), Дорофей (автор індекса до повних «Дігест»), Кирило молодший та Анонім, до якого інший автор, також Анонім, додав ланцюг коментарів («параграфів»). Цей другий Анонім, можливо, – за його власним свідченням – був автором праці про суперечності в «Дігестах» («peri enantiophaneion»), тому у схоліях до «Базилік» його також називають Енантіофаном. Інші покажчики («індекси») до «Дігест» кінця VI та початку VII століть у «Базиліках» приписуються Анастасію, можливо, також автору книги з кримінального права («proinalion»). Також у цей ранній період були написані екзегетичні коментарі до «Кодексу» Юстиніана, зокрема, бейрутського професора Талелея разом із коротшими коментарями Ісидора, Анатолія, Стефана та Теодора. «Новели» Юстиніана не були включені до жодного офіційного збірника, хоча існували деякі приватні компіляції та синтези.

Окрім цієї традиції праць зі світського права, у період одразу після правління Юстиніана також спостерігалось зростання інтересу до церковно-правових питань. Були створені збірники авторитетних юридичних текстів, як світських («номої»), так і релігійних («канонів»), що стосувалися питань церковного права. Ці тексти загалом називають «номоканонами», більшість із них були творами анонімних авторів. Найдавнішими з «номоканонів» є «Номоканон з 50 титулів», ймовірно, створений в Антіохії за часів правління імператора Маврикія (582–602), та поширений «Номоканон з 14 титулів» (створений близько 629–640 років), що приписували другому Аноніму або Енантіофану, з пізнішими переробками Фотієм, Теодором Бестом (1090) та Теодором Вальсамоном (XII століття) [6, с. 191–218].

Тип юридичної літератури, що зустрічається в постюстиніанський період, має чітко виражену дидактичну (передповіді та схоластика) та екзегетичну спрямованість – для підвищення ефективності навчальних завдань. Зовнішні форми юридичних текстів, такі як «індекси» («indices»), «параграфи» («paragraphai»), «семеіосейс» («semeioseis»), «гіпомнема» («hypomnema»), «еротапокрізейс» («erotapokriseis»), «парапомпей» («parapompa»), «паратитла» («paratitla») тощо, були пов'язані з удосконаленням у школах Бейрута та Константинополя схоластичним методом викладання і спрямовані на полегшення учням роботи з величезним і складним корпусом законодавства, написаним здебільшого іноземною для них мовою (латиною).

Період між початком VII століття та серединою IX століття є епохою іконоборчої кризи та боротьби за виживання Імперії. Юстиніанівське право і юриспруденція загалом занепадають [1, с. 107–167; 6, с. 84–115; 13, с. 17–18]. Важко віднайти юридичні праці чи правознавців цього періоду, яких можна було б розпізнати за іменем. Єдиною відомою юридичною працею цього часу є невеликий трактат про періоди та умови юридичних актів, ймовірно, VII століття, відомий як «Ропай». Законодавча діяльність цього періоду спрямована на переклад грецькою мовою законів, які у їхній оригінальній латинізованій формі вже були незрозумілими для візантійських юристів, з неминучим переглядом та модернізацією їхнього змісту. Фундаментальною роботою в цьому напрямку є так звана «Еклога» (уривок з матеріалів Юстиніана у 18 книгах зі значними нововведеннями), складена між 726 і 740 роками за наказом імператора Лева III Ісавра (717–741) та його сина Костянтина V Копроніма [13, с. 23–25]. «Еклога» зазнала багато приватних переробок для надання суддям рекомендацій щодо належної організації цивільного та кримінального судочинства. Для цього періода характерні також спеціальні закони з різних аспектів кримінального, адміністративного, аграрного, комерційного та військового права («Nomos Georgikos», «Nomos Mosaikos» тощо) анонімних приватних авторів [13, с. 23].

IX–XII століття стали золотим віком візантійської юриспруденції, який розпочався за Македонської династії (867–1056) [1, с. 168–305; 6, с. 116–151; 13, с. 18–21]. Правління імператора Василя I (867–886) стало поворотним моментом в історії Візантії і в історії її права. Імператор, прагнучи наслідувати компіляційну працю Юстиніана, розпочав амбітну програму відновлення юстиніанського права адаптованого до сучасної судової практики. Було оприлюднено серію великих законодавчих та доктринальних праць. Найдавнішим з цих творів є «Прохірос номос» («Procheiros Nomos») або «Прохірон» («Prochiron»), офіційний юридичний збірник із 40 глав (створений близько 879 року), що зібрав найважливіші положення чинного доти Юстиніанового права, значною мірою еллінізованого та збагаченого коментарями викладачів права («antecessores») та схоластів («scholastikoi») раннього періоду [13, с. 22–23, 25–29]. Правителі Македонської династії докла-

дали великих зусиль, щоб представити себе відновлювачами імперської спадщини, запламованої імператорами-іконоборцями. Створення «Прохірону» було частиною повторного привласнення римської юридичної спадщини через відновлення законів минулих доіконоборчих імператорів Македонською династією. На практичному рівні «Прохірон» мав покращити ясність та викладання права. «Прохірон» завдав головні теми, напрямки візантійської правової культури, на яких базувалися пізніші збірники законів того періоду: 1) зближення з римським минулим; 2) еллінізація римського права; 3) зростання ролі християнства.

Ще однією працею в тому ж ключі була «Ейсагога» (Eisagoge) або «Епанагога» («Epanagoge»), складений приблизно у 880–886 роках збірник юстиніанських матеріалів у 40 титулах, натхненний патріархом Фотієм (856–867, 877–886), який, можливо, брав участь у складанні деяких титулів [13, с. 29–30]. «Ейсагога» безпосередньо протистоїть спадщині «Еклоги», критикуючи «балаканину Ісаврів». «Ейсагога» завдяки чіткому розмежуванню повноважень імператора та патріарха усунула небезпечний «цезаропапістський» прецедент «царів-священиків» Ісаврів та їхньої політики іконоборства. Фотій представив Македонську династію як виразника нового типу управління: минулі імператори шануються за їхню ортодоксальність та справедливість, давні закони очищуються, але державна діяльність підпорядковується новому політичному проекту, частиною якого було будівництво величної «нової церкви» («*neа ekklesia*»). На відміну від «Прохірону», «Ейсагога», здається, отримала силу закону [13, с. 31, п. 67].

Проект відновлення старого права, адаптації його до нових обставин, скасування застарілих норм та об'єднання існуючих в єдиний комплексний твір був завершений сином і наступником Василя імператором Левом VI Філософом (886–912). Реформоване імперське право було викладено в «Василіках» або «Базилікосі» («*Basílicos*», «*Basiliká*», «імперські закони»); офіційна назва збірника виконаного комісією юристів («*Basilicorum repurgatores*»), імена яких невідомі, під головуванням Сімбатія (Symbatios). – «перегляд давніх законів» («*anakatharsis ton palaion nomon*»). «Базилікос» – переробка «Кодексу» Юстиніана у 60 грекомовних книгах («*biblia*»), поділених на титули («*titloi*»), а останні – на розділи («*kephalaia*»), загалом дотримуючись порядку Юстиніана. Основою для компіляції були не тексти з «Корпусу» Юстиніана (за винятком «Новел»), а радше тексти пізніших грецьких версій – буквальні переклади («*kata poda*»), «індекси» та «паратитли»; на завершальному етапі розробки упорядникам було дозволено вводити інтерполяції, які, зокрема, сприяли еллінізації латинських термінів оригінального тексту. Юридичний матеріал розташований однорідно та систематично завдяки послідовному викладенню аналогічних глав «Дігест» та «Кодексу», а потім додавання однієї або кількох «Новел», що значно полегшило роботу з «Корпусом» для юристів-практиків. «Василіки» становили офіційне право Візантійської імперії, але були чинним законом лише тією мірою, якою вважалося, що вони представляють перефразований грецькою мовою «*Corpus Iuris Civilis*» імператора Юстиніана. Починаючи з X століття, можливо, за наказом імператора Костянтина VII Багрянородного (913–957), текст «Василік» систематично супроводжувався пояснювальними схоліями, які значною мірою походять з уривків з «паратитлів» та «парафразів» авторів VI століття («*scholia antiqua*»), пізніше збагачених схоліями авторів XI та XII століть («*scholia recentiora*») [14; 15; 13, с. 32–35].

Однак текст «Василік» («Базилікос») все ще був занадто складним для повсякденного використання в юридичній практиці, тому в наступні століття з'явилися численні праці, які підсумовували та спрощували його зміст. Серед них можна відзначити «Еклогу до перших дев'яти книг Василік» (близько 997 року), «Великий синопсис до Василік» (середина XI століття), «Реперторій Типуціта» (кінець XI століття), «Понема номікон» судді Міхаїла Аталіатеса (1073–1074), «Малий синопсис», анонімний твір середини XIII століття, складений на основі «Великого синопсиса» та праці Міхаїла Аталіатеса та деякі інші. Компіляційна юридична література зосереджувалася або на спрощенні матеріалу з «Василік», або на його уточненні за допомогою схолій. До жанру ісагогічної літератури дослідники відносять пам'ятку XI століття «Синопсис Пселла» – віршований юридичний твір, написаний філософом Міхаїлом Пселлом своєму учню, майбутньому імператору Михайлу VII Дуці (1071–1078). У X та XI століттях, так званий неокласичний період візантійської юриспруденції, з'являються численні монографії і трактати на конкретні правові теми та збірники («репертуари») судових рішень [13, с. 152–162; 6, с. 141–166]. У цей період з'являється кілька видатних візантійських юристів, серед яких виділяється константинопільський суддя, голова імператорського суда на іподромі Євстахій Ромей (70-ті роки X ст. – середина XI ст.), одним із його учнів за життя правника була підготовлена збірка під назвою «Піра» («*Peira*») збережена в одному рукописі кінця XV століття. Текст «Практики» («*Πίρι*») поділено на 75 титулів з розділами, що стосуються різних правових проблем. Думки автора супроводжуються посиланнями на юридичні тексти з «Василік» (641 посилання), законодавства імператорів македонської династії (867–1056) – новел імператорів Лева (886–912), Романа (920–944) та Василя (976–1025), а також на судові прецеденти [16, с. 2–7].

Останній етап візантійської середньовічної історії (кінець XII – кінець XV століть), за часів династій Ангелів, Ласкарів та Палеологів, є періодом кризи та розпаду держави, а отже, і занепаду юриспруденції [1, с. 306–350; 6, 152–190]. Кодифікаційні тенденції зникли, імперське законодавство стало частковим та спеціалізованим, світське право було заповнене церковними нормами, а духовенство почало відігравати центральну роль у розвитку права [17; 18, с. 51–54]. Штурм Константинополя хрестоносцями та венеціанськими військами та розпад держави в 1204 році призвели до вичерпання квітучої юридичної літератури попереднього періоду. За часів династії Палеологів (1261–1453) було створено численні юридичні кодекси, але дуже мало з них містили якісь нові твори. Єдиним справді релевантним автором цього останнього періоду Візантії є Костянтин Арменопул (XIV століття), суддя та «номофілакс» («охоронець законів») міста Солуні в розпал Зелотської революції (1342–1345) та під час громадянської війни між Іоанном Кантакузеном (1347–1354) та Іоанном V Палеологом (1341–1391). Головною працею Костянтина Арменопула є «Шестибіблос» або «Мануале легум» (1345) – збірник, який творчо синтезував більшу частину тогочасного світського юридичного матеріалу в одному томі, систематично розділеному на 6 книг, з серією додатків та схолій, можливо, написаних його власною рукою, які користувалися великим визнанням протягом кількох поколінь юристів. Праця Арменопула фактично завершує славетну історію візантійської юриспруденції, яка, хоч і не була надзвичайно оригінальною, все ж таки вміла елегантно зберегти спадщину Римської імперії. Наразі залишається недостатньо дослідженням культурний вплив візантійської правничої традиції на відновлення права Юстиніана в західній юридичній науці (рецепція римського права) завдяки, зокрема, присутності візантійських анклавів в Італії, десятки середньовічних візантійських юридичних рукописів були скопійовані в нормандському королівстві Сицилія та південній Італії у XII столітті.

Висновок: Таким чином, можна зробити наступні висновки: 1) смерть Юстиніана знаменувала кінець органічного розвитку історичного римського права і початок нового етапу розвитку юриспруденції; 2) після Юстиніанового правничого ренесансу імператори протягом VII та серединою IX століть більше не робили спроб нових кодифікацій і видання офіційних збірників права; окремі закони («новели») запроваджувались відповідно до потреб моменту; 3) законотворча діяльність постюстиніанівського періоду була спрямована на переклад грецькою мовою римських законів з переглядом та модернізацією їхнього змісту; 4) у X та XI століттях тенденція до відновлення та оновлення «стародавнього» Юстиніанового права призвела до появи нової та процвітаючої юридичної літератури у Візантії (македонський правничий ренесанс); 5) після нової імперської кодифікації права за доби македонської династії виникла компіляційна література, яка зосереджувалася або на спрощенні матеріалу з імперських законів («Василік»), або на його уточненні за допомогою схолій; 6) останній етап візантійської середньовічної історії (кінець XII – кінець XV століть) є періодом кризи та розпаду держави і занепаду юриспруденції: кодифікаційні тенденції зникли, імперське законодавство стало частковим та спеціалізованим, світське право було заповнене церковними нормами, які почали відігравати центральну роль у розвитку права; 7) весь науковий розвиток права та відродження юриспруденції, правова еволюція у Візантії протягом всього Середньовіччя, безсумнівно, були пов'язані зі знанням та використанням римського права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Troianos S. Die Quellen des byzantinischen Rechts / hrsg. D. Simon, S. Neye. Berlin: Brill, 2017. 407 s.
2. Stolte B.H. Justice: Legal Literature. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* / eds. E. Jeffreys et al. Oxford, 2008. P. 691–698.
3. Stolte B.H. The Law of New Rome: Byzantine Law. *The Cambridge Companion to Roman Law* / ed. D. Johnston. Cambridge, 2015. P. 355–373.
4. Stolte B.H. Legal Thought. *The Cambridge Intellectual History of Byzantium* / eds. A. Kaldellis, N. Siniosoglou. Cambridge, 2017. P. 141–166.
5. Stolte B.H. Byzantine Law: The Law of the New Rome. *The Oxford Handbook of European Legal History* / eds. H. Pihlajamäki, M.D. Dubber, M. Godfrey. Oxford: 2018. P. 229–248.
6. A Sourcebook on Byzantine Law: Illustrating Byzantine Law through the Sources / D. Penna, R. Meijering. Leiden-Boston: Brill, 2022. 224 p.
7. Bochove T. van A Bibliography of Byzantine Law. A. Books on Byzantine Law. URL: https://www.academia.edu/45025705/A_Bibliography_of_Byzantine_Law (дата звернення: 14.07.2025).
8. Санжаров В.А., Павлюх О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.21-31](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31).

9. Санжаров В. А. Ірнерій. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https:// vue.gov.ua/Ірнерій](https://vue.gov.ua/Ірнерій) (дата звернення: 14.07.2025).
10. Санжаров В.А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
11. Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С.18–21. DOI [https:// doi.org/10.32837/руув.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/руув.v0i6(41).959).
12. Санжаров В. А. Декрет Граціана. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/ Декрет_Граціана](https://vue.gov.ua/Декрет_Граціана) (дата звернення: 14.07.2025).
13. Chitwood Z. *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867–1056*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 236 p.
14. *Basilicorum libri LX* / ed. H.J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal. Groningen: J.B. Wolters, 1953–1988. 9 vol. in 17.
15. *Basilica Online. Justinian's Corpus iuris in the Byzantine world* / ed. Bernard Stolte. URL: [https:// referenceworks.brill.com/display/db/basi](https://referenceworks.brill.com/display/db/basi) (дата звернення : 14.07.2025).
16. Н Пеїра – Die Peira. Ein juristisches Lehrbuch des 11. Jahrhunderts aus Konstantinopel. Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar / D. Simon, D.R. Reinsch. Berlin: De Gruyter, 2023. 2 Bd. 1245 s.
17. *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500* / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2012. 376 p.
18. Мацелик М.О., Берестень А.В., Бинюк Н.М. Канонічне (церковне) право на Сході середньовічної Європи: вплив імперії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 51–54. DOI: [https://doi.org/ 10.32782/2524-0374/2022-9/10](https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/10).